

KASTAMONU ÜNİVERSİTESİ
İLAHİYAT FAKÜLTESİ

VI. ULUSLARARASI
ŞEYH ŞA'BAN-I VELÎ SEMPOZYUMU
-YESEVİLİK-

23-25 KASIM 2018

Kastamonu Üniversitesi
VI. Uluslararası Şeyh Şaban-ı Vefî Sempozyumu
(Yesevîlik)

Editörler:

Dr. Öğr. Ü. Cengiz ÇUHADAR

Dr. Öğr. Ü. Mustafa AYKAÇ

Arş. Gör. Erhan Salih FİDAN

Arş. Gör. Yusuf KOÇAK

Kapak Tasarımı:

Dr. Öğr. Ü. Köksal BİLİRDÖNMEZ

Kastamonu Üniversitesi

ISBN: 978-605-4697-22-9

Aralık 2018, Kastamonu

Baskı: Kastamonu Üniversitesi Matbaası

Eserde yayımlanan bildiri metinlerinde ileri sürülen görüşlerin ilmî ve hukukî sorumluluğu bildiri sahiplerine aittir. Kaynak gösterilmeden alıntı yapılamaz.

Her hakkı saklıdır.

DÎVÂN-I HİKMET'TE TENKİT

The Critisizm in Divanu'l-Hikma

Halil İbrahim HAKSEVER*

Özet

Ahmed Yesevî Türk edebiyatının ilk büyük mutasavvıfıdır.12.asır Türkistan bölgesinde yöre halkına İslâmı ve tasavvufu anlatmış, insanları irşad etmeye çalışmıştır.Zahirî ilimleri tahsilden sonra Şeyh Yusuf Hemedanî'ye intisap eden Yesevî, sufıyane düşünce ve kanaatlerini hikmet adını verdiği manzumelerle dile getirmiştir.Sonradan Divan haline getirilen bu hikmetlerinde hece vezni kullanılmış, halkın anlayabileceği didaktik bir dil tercih edilmiştir.Genellikle şifahî tarzda söylenen hikmetlere bazı Yesevî dervişlerin şiirleri karışmış olsa da, bunlar tamamen Yesevîlik inanç ve düşüncesi çerçevesinde manzumelerdir.

Hikmetlerde genel olarak İslâmın esasları ve şariat ahkâmı anlatılmakla birlikte, tasavvufun incelikleri, tarikat adab ve erkânı, bazı ahlâkî faziletler de işlenmiştir. Divanda İslâm'ın güzellikleri yanında, yanlış ve kötü davranışlara da değinilmiş, insanlar bundan sakındırılmaya çalışılmıştır. Ahmed Yesevî marufu emr ederken münkeri de göstermiş, yapılmaması gerekenleri de işaret etmiştir.

Bu bildiride, Divan-ı Hikmet'te insanların bazı yanlışlarına işaret eden, bunları doğrudan veya dolaylı olarak tenkit eden metinlere değinilecektir. Böylece Yesevî'nin neleri beğenmeyip şikâyet ettiği görülmüş olacaktır.

Anahtar Kelimeler: Yesevî, Divan-ı Hikmet, Tenkit, Şikâyet

Absract

Ahmad Yasawi is the first great sufis of Turkish literature. In the 12. centuries Turkestan region, he has told Islam and mysticism to the people of the region and tried to guide people. Yesevî, who initiated Shaykh Yusuf Hamadani after the studying islamic sciences, expressed his sufistic thoughts and convictions with poems called wisdom. In his wisdoms, in which afterwards has been became Diwan, syllabic meter has been used and a didactic language that the people could understand was preferred. Although the poems of some Yasawi dervishes are often mixed with wisdoms spoken in the oral style, these all poems are in the framework of Yasawi belief and thought. In the wisdoms, the principles of Islam in general and the sharia law are explained; in addition to that the subtleties of mysticism, the sufistic decorums, and some moral virtues law are addressed also. In Diwan, in addition to the beauties of İslam, false and bad behaviours that the people need to avoid were also mentioned. Ahmed Yasawi would enjoin goodness and forbid evil, he would indicate to behaviours that should not to be done. In this report will be refer to the texts in the Diwan pointing to some fallacies of people and criticizing them directly or indirectly. Thus, what Yasawi did not like and complained things will be seen.

Keywords: Yasawi, Diwan- Hikma, Critisizm, Complaint

Ahmed Yesevî Hayatı ve Tesirleri

Daha çok menkıbeye dayalı bilgilerle tanıyabildiğimiz Yesevî'nin hayatı hakkında Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisinde kayıtlı bilgilere göre özetle şunları söyleyebiliriz: Batı Türkistan'da Çimkent yakınlarındaki Sayram kasabasında XI. yy'ın ikinci yarısında doğdu. Doğum tarihi belli değildir. Babası Şeyh İbrahim, annesi Ayşe Hatun'dur.Küçük yaşta anne ve babasını kaybettikten sonra ablası Gevher Şehnaz ile Yesi'ye gitti, tahsiline burada başladı. Tasavvuf büyüğü Arslan Baba'nın manevî eğitimine girdi.Onun

* Dr.Öğretim Üyesi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, h.haksever@hotmail.com.

terbiyesi altında manevî derecelere ulaştı. Arslan Baba'nın vefatıyla Buhara'ya gitti ve şeyh Yusuf Hemedanî'ye bağlandı. 1160'ta irşad makamına geçti. Bir müddet sonra aldığı bir işaret üzerine irşad yetkisini Abdülhâlîk Gucdüvanî'ye bırakıp Yesi'ye döndü, vefatına kadar burada irşada devam etti. Altmış üç yaşına gelince tekkenin avlusuna bir çilehane yaptırmış, ömrünün sonuna kadar burada yaşamıştır. Hâce Ahmed, Kul Hâce Ahmed diye de anılmaktadır. Türkistan'da Türkler arasında İslâmlaşma hareketlerine çok büyük katkısı olmuş, Taşkent ve Sirderya yöresinde halk arasında kuvvetli bir nüfuza sahip olmuştur. Etrafindakilere hem şeriat hükümlerini, hem de tarikat adab ve erkânını öğretmiş, sade bir dil ve hece vezniyle yazıp hikmet adını verdiği dörtlüklerle insanları irşada çalışmıştır. Hocası Yusuf Hemedanî gibi hanefî idi. Hem dinî ilimleri öğrenmiş hem de tasavvuf alanında yetişmiştir. İslâmî Türklerle sevdirmek, Ehl-i sünnet akidesini yayıp tanıtmak başlıca gayesi idi. Hz. Peygamber'in sünnetine sıkı sıkıya bağlılığı, şeriat ve tarikati kolayca telif etmesi, Yesevîliğin sünnetî Türkler arasında sevilip yayılmasında etkili olmuştur. O, menkabevî şahsiyetiyle Orta Asya Türk dünyasında çok tanınmış ve tesiri devam etmiş bir kişidir(Eraslan:159-161).

Ahmed Yesevî 12. yy'da Orta Asya'da manevî irşada başladığı zaman, o bölgede bazı tasavvufî hareketlerin bulunduğu biliniyor. Yesevî bunlar arasında kendine mahsus bir üslûpla faaliyet göstermiş, göçebe Türkleri kendine bağlamayı bilmiştir. O, Ehl-i sünnet vel-camâat akidesine sınıksız bağlı, şer'î çizgiden taviz vermeden tarikat hayatı yaşamayı tavsiye etmiştir. Müridlerinden Sufi Muhammed Danişmend'e ait Mir'âtü'l-kulûb isimli eserde Yesevî'nin, âhir zamanda ehl-i sünneti düşman gören bid'at ehli şeyhlerin zuhur edeceğinden yakındığı yazılı olup; bazı Divan-ı Hikmet nüshalarında geçen şu ifadeleri de, onun mezhep ve tarikat konusundaki istikametini gösterir(Tosun:16):

Mürşidlikni da'vâ kalur şartın bilmes

Helâl harâm sünnet bid'at farkın bilmes

Bû-Hanîfe mezhebinde hergiz yürmes

Diger bid'at mezheblerdin yürürlere

Ahmed Yesevî'nin Orta Asya'da müslüman Türkler arasındaki manevî tesiri asırlar boyu devam etmiş ve hakkında çok sayıda menkıbe üretilip yayılmıştır. Ahmed Yesevî'nin başlatıp kendisinden sonra Yesevîlik adıyla yaygınlaşan tarikat, farklı kollara da ayrılarak tesir alanını genişletti. Daha sonraki dönemlerde Yesevî şeyhlerinden bazıları, Nakşibendîlik tarikatinden de icazetli olarak faaliyet göstermiş ve bu tasavvufî ekolün âdâb ve erkânını uzun zaman yaşatmışlardır. Yesevîlik 19. yüzyıla kadar Orta Asya'da tesirini göstermiş, sonra Nakşibendîliğin içinde eriyerek, bölgede Rusların hakimiyetiyle gözden kaybolmuştur(Tosun:31).

Sanat ve estetik bakımından üstün bir nitelik göstermeyen Dîvan-ı Hikmet'in müslüman halk nezdinde sevilip uzun zaman itibarlı mevkiini korumasının sebebi, onun halka yakın gelen dil ve üslûbuyla birlikte konu ve muhtevasında aranmalıdır. İslâmiyet çevresine yeni girmiş ve dini anlamaya istekli müslüman Türkler, hikmetleri hiç yabancılamamış; hatta ona bir kutsiyet atfederek ilgi göstermiştir. Divân-ı Hikmet'i okuyup ezberlemek, o tarzda şiirler yazmak tarikatın esaslarından sayılmış, zikir meclislerinde okunur olmuştur. Edebî niteliğindeki zayıflığa, yüzyıllar boyu yaşanan zevk değişmelerine rağmen Divân-ı Hikmet unutulmamışsa, bu, dervişlerinin ve sevenlerinin ona verdiği kudsiyetten ileri gelir. Yesevî'nin manzumelerine verilen takdir hissi onu adeta yarı-dinî bir inanç şekline getirmiş, asırlar boyu unutulmamasını sağlamıştır(Köprülü:165).

Yesevî'nin Tenkitleri

Yesevî manzumelerinde hem yanlış fikir, düşünce ve davranışları tenkit ederek zamanın kötülüğünden şikâyetçi olmuş, hem de beğenilmeyen yanlış davranışlarda bulunan kişileri tenkit etmiştir. Onun yanlış bulup eleştirdiği hususlar İslâmî bakımdan da yanlış olan şeylerdir. O, dinin ve ahlâkın ilkelerine muhalif olduğunu gördüğü kişileri ve fiillerini tenkit etmiş, bunu dile getirirken işin doğrusunu da belirtip nasihat etmiştir. Yesevî, manzumelerinde bazan münferit hataları tenkit etmiş, bazen de kötülüğün toplumda çok yayıldığını belirtip insanların toptan bozulduğunu yazmıştır. Yanlışları gösterirken, bazan bunları yapanların uğrayacakları manevî cezayı da söylemiş, bazan da bunu belirtmeden sadece “şöyle yapıyorlar” deyip şikâyet üslûbuyla ifade etmiştir.

Yesevî'nin tenkit ve şikâyetine konu olan hususları birkaç başlık altında verebiliriz.¹

1) Riyakârlar, Sahte Sûfiler, Münafıklardan Şikâyet

Yesevî'nin en çok tenkidine maruz kalanlar, zahirde iyi görünüp gerçekte böyle olmayanlardır. O, fedakârlık yapmadan(cândın keçmey) sadece sufi olduğunu söyleyenlere inanmaz, yalancı âşık ve sahte sufileri kötüler(*Yalğan âşık yalğan sûfi kördüm sögtüm*(Hikmet 2/9). Hakk'a talip gibi görünüp kul hakkı yiyen insafsız, günahkâr, gözlerinde yaş olmadığı halde tarikat iddiasında bulunan dervişleri yadırgar. Divan'da bu tipleri tasvir eden çok mısra vardır:

Tâlibmen dep ayturlar vallâh billâh nâ-insâf

Nâ-mahreme bakarlar közleride yok insâf

Kişi mâlın yeyürler çün dilleri emes sâf

Arslan babam sözlerin işitingiz teberrük (18/3)

Bu riyakâr tipler “pîr hizmeti” yaptıklarını söyler ama haram ve mekruh malı torbalarına atarlar; bunların gözleri yaşarmaz ama zikir halkasında otururlar. Bu kişilere Arslan Baba'nın sözlerini dinlemelerini tavsiye eder:

Pîr hizmetin kılduk dep tâlibmen dep yürürler

Yiyip harâm harışını kolbarığa urarlar

Közleride nemi yok halka içre kireler

Arslan babam sözlerin işitingiz teberrük(18/4)

Aynı şiirin devam eden bendlerinde de bunların hatalarını sayan Yesevî, zâkir olup ağlamayan, gönlünde gam taşımayan, hile yapanları(5.bend); suretleri sûfi görünüp kıyametten korkmayan, günahlardan ürkmeyen, gözünden yaş dökmeyen ama ellerinde riya tesbihi taşıyanları(7.bend) eleştirir; bunları, her bendin sonunda Arslan Baba'nın nasihatlerini dinlemeye çağırır.

İbadetin aşkına varmadan zahiren yapıyor görünen riyakârları “zâhid” sıfatıyla anan Yesevî, dünya rahatlığını düşünerek, cennetteki huri ve tuba ağacı için ibadet ettiğini düşündüğü bu kişilerin, ahirette Yaratanın cemalini görebileceklerinden emin değildir:

Zâhid kıldı yine birni tâ'at için

Zâhid yine tâ'at kılmış râhat için

¹İncelememizde Dr.Hayati Bice'nin “Hoca Ahmed Yesevî Divan-ı Hikmet Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1993” adlı eseri kullanılmış olup metin numaraları bu yayına aittir.

Hûr u gılmân tûbâ vildân cennet için
Zâhid dîdâr körerimni bilelmesmen (47/10)

Yine görünüşte oruç tutup halka riya yapanları, elinde tesbihle gûyâ namaz kılanları, şeyhim diye kendini takdim edenleri tenkit edip imandan uzak görür:

Roze tutup halkga riyâ kılğanlarını
Namâz okup tesbîh kolga alğanlarını
Şeyhmen teyü özge binâ koyğanlarını
Âhir demde îmânıdın cüdâ kıldım (54/12)

Yesevî dünya sevgisini terk etmeyen, Hakk'ın adını anmayan, dünyalık bir menfaat için raks ve sema eden dervişleri tenkit eder. Allah böylelerine iman nasib etmez, bunlar ibadet ediyor görünseler de, kalpleri temiz olmayan riyakârlardır:

Dünya tefmey raks u semâ urgan câhil
Hakk yâdını bir dem aytmay yürür gâfil
Dervişmen der dünyâ sarı köngli mâyl
Dünyâ için raks u semâ urdı dostlar
Özdin ketmey raks u semâ urmak hatâ
Sübhân igem anga kılmas îmân atâ
Tâ'at kılma dillerini kılmas safâ
Riyâ kılıp raks u semâ urdı dostlar (88/4-5)

Yesevî'nin 119. hikmeti çok yoğun tenkit ve sitem duygusuyla yazılmıştır. İlk bendinde herkese şamil bir hitapla:

Ey köngül kılding günâh hergiz püşeymân bolmadıng
Sofimen dep laf urub tâlib-i cânân bolmadıng
Hayf ömrüng ötti bir lâhza giryân bolmadıng
Sofi nakş boldung veli hergiz müselman bolmadıng

deyip her bendde son mısraı tekrarlayarak uyarı, üzüntü ve sitemini belirtir. Günah işleyip pişmanlık duymadan, üstelik sufiyim diyerek yâre talip olmayanları; gaflet içinde elinde tesbih, dilinde gıybet olup başkasına sille vuranları; kibir ve riya ile ibadet edip dünyaya mağrur olanları; sufilik iddia edip iş yapmayan, halka aş vermeyenleri, gözü yaşarmayanları; sufiliğe sığınıp halktan gelecek yardımı bekleyenleri; sabırsız olan, güzel söz söylemeyen, geceleri kalkıp ağlamayanları; mal için savaşıyor, batını zahirine uymayanları, eline tesbih alıp halka iyi gözükenleri her bendde tekrarladığı mısra ile (samimi) müslüman kabul etmez:

Sofiliğ şundağ mudur dâim işing gaflet birle
Dâne-i tesbih kolunda tillering gıybet birle
Selle-i çilpeç urarsen nefsi bed izzet birle
Sofi nakş boldung veli hergiz müsülman bolmadıng(2.bend)
Sofiya taat kılursan barçası ucb u riyâ
Cân u dil dünyâga mağrûr tilleringde âh u vâh

Cân berürde bolgung nûr-ı imândın cüdâ
Sofi nakş boldung veli hergiz müsülman bolmading(5.bend)
Sofi bolup nefis için her dem eşigke bakasen
Nezr alıp keldi mu dep her dem kişige bakasen
Allahı la'netin boynungga her dem takasen
Sofi nakş boldung veli hergiz müsülman bolmading(7.bend)
Sofi bolup malikes almak için kılding cedel
Zâhiring sofi-nemâdur bâtının dûn u dağal
Ey bî-haber ey bî-haber şermendesen rûz-ı ecel
Sofi nakş boldung veli hergiz müsülman bolmading(10.bend)

Tesbih sembolüne çok yer veren Yesevî, bunu gösteriş için kullananlara her zaman çatar. Böylelerinin namaz ve oruçla meşgul olmamalarının daha iyi olacağını söyler:

Derviş boluban halk içinde tesbih ögürüp
Sofi bolup âlemga özin satmasa behrak
Allah dese kılssa nihân bid'at-ı bisyâr
Andag sofiler roze namaz tutmasa behrak (121/3,7)

Yesevî 129. hikmetinde de “âhir zaman şeyhleri” redifini kullanarak gösteriş için oruç tutan, beline kuşak bağlayıp kendini adam sanan, başına sarık koyup alim geçinen, herkesten menfaatlenmek isteyen, ömrünü boşa harcayan samimi-yetsiz şeyhleri tenkit etmiş; onların aş vermeyen(cimri), bağı taş(katı kalpli) olduklarını söylemiştir:

Tatavvu' roze tutar halklarga şeyhlik satar
İlmi yok a'midin beter âhir zaman şeyhleri
Belige fota çalur özini kişi sanur
Arasatta ok tanur âhir zaman şeyhleri
Başığa destar orar ilmi yok nege yarar
Okı ok yayın kurar âhir zaman şeyhleri
Alaydın al kılur ma'mileni mal kılur
Essiz ömrin yel kılur âhir zaman şeyhleri
Şeyhlik uluğ turur hazretge eltgen işturur
Aş bermes bağı taş turur âhir zaman şeyhleri....(129/1,2,3)

Yesevî “ten âlimi” diye nitelediği kişileri zalimlere benzetmiş, onların ilgili ayette geçtiği üzere cehennemde zakkum içip yanacaklarını belirtmiştir:

Ten âlimi zalimlerde ohşar ermiş
Beraetni ayetide çün buyurmuş
Duzah içre tınmay daim küyer ermiş
Zehri zakkum içib daim dostlarım a (83/8)

O, kâmil olmadan(kendi yapmadan) başkasına vaaz eden, şeyhlik iddia eden, yalan dünya için uğraşanların dünyayı bırakmadan hâl ilmini bilemeyeceğini söyler:

Burya bolmay şeyhmen deban da'va kılğan

Özi kılmay halklar ara va'zın aytgan

Sözi yalan dünya üçün amel kılğan

Dünya koymay hâl ilmini bilse bolmaz (124/4)

Yesevî bazen tenkitlerini öğütlerle içiçe yazar. Münafıklarla yakın olmamayı tavsiye ederken, onların tamamen zararlı olduğunu ve kişiye büyük külfet getireceğini söyler:

Ey birâder münâfıkka bolma ülfet

Kim ülfetdür başı üzre yüz ming külfet

Başdın ayak münâfıknu ziyân zahmet

Çın ümmetsen iştib dürûd aytung dostlar (88/27)

Gıybetçi münafıkların, marifetin değerini bilemeyeceğini söyler:

Dervişlerni gıybet kılğan ol münafık

Ma'rifetni kadrini kaçan bilür (136/3)

Yine münafıkların fisk işlediğini, haramdan kaçmadığını söyleyip üzüntüsünü belirtir:

Münâfıklar yürürler fisk u fücûr kılurlar

Harâm şübhe yiyürler korkup yığlar Hâce Ahmed (29/3)

Ahmed Yesevî, kendi döneminde müslümanlığın biraz da tasavvuf neşvesiyle yaşanması sebebiyle, halkta görmek istediği dinî yaşayışın da ahlâkî güzelliklerle dolu olmasını bekler. Mutasavvıf görünüşlü kimselere belki biraz daha dikkatle bakıp onlarda tespit ettiği yanlışları ısrarla nazara verir. O'na göre şeriatsız tarikate girilmez, hakikatsiz marifete varılmaz, bir pîrin terbiyesi olmadan da İlâhî aşkın tadı alınmaz:

Şerî'atsıztarikatga ötüb bolmaz

Hakikatsız ma'rifetge yetib bolmaz

Pîrsiz hergiz şevk şarâbın tatib bolmaz

Tatsa bolmaz pîr hizmetin kılmağunça (128/2)

Dinin ölçülerine uymadan tarikate girmeyi yanlış bulan Yesevî, böylelerinin imanına şeytanın musallat olacağını ve bu yolda pîrsiz olanların arada şaşkın olarak kalacağını söyler:

Tarikatga şerî'atsız kirgenlerni

Şeytân kelip imanını alur ermiş

Uşbu yolnu pîrsiz da'vâ kılğanlarını

Sersân bolup ara yolda kalur ermiş(109/1)

2)Yalancılardan, Cahillerden ve İbadeti Terk Edenlerden Şikâyet

Yesevî yalancılardan, ilmiyle âmil olmayanlardan, cahillerden şikâyetçidir. O, dürüstlükten sapmış sıradan kişileri tenkit ettiği gibi, ilim ve fetva makamında bulunanlardan da böyle hile ve yalana bulaşanlara çatar, onları uyarır. Müftü olup yanlış fetva veren, akı kara

gösterenlerin cehenneme gireceğini söyler; haksızlık edenlerin “eşek gibi” yük altında kalacağını, haram yiyen hakimlerin (ahirette) korkup kalacaklarını ifade eder:

Molla müftü bolganlar yalغان fetvâ bergenler
Aknı kara kılğanlar ol tamugga kirmişler
Kadı imam bolganlar nâhak da'vâ kılğanlar
Ol himâr dek boluban yük astıga kalmışlar
Harâm yegen hâkimler rüşvet alıp yegenler
Öz barmakın dişleben korkup turup kalmışlar (99/6,7,8)

Başka bir hikmetinde de benzer şikâyetleri yapar ve rüşvet yiyen kadıların yerinin cehennem olacağını; haksız fetva veren müftülerin sırat köprüsünde kalacağını; zalimlerin, yetimleri üzenlerin korkutucu mahşerde kollarının arkada olacağını söyler:

Kadı bolgan âlimler para rüşvet yegenler
Andag kadı câyını nâr-ı sakarda kördüm
Müfti bolgan âlimler nâhak fetvâ bergenler
Andag müfti câyını Sırat köfrüğe kördüm
Zâlim bolup zulm etgen yetim könglin ağrıtkan
Kara yüzlüğ mahşerde kolın arkada kördüm(53/6,7,8)

Hikmetlerinde gerçek alimi şeriata uyan, tarikatta yeri olan, muhabbet deryasına dalan kişi diye tarif eden Yesevî, kötü alimleri tenkit eder. Kitap okuyup anlamını bilmeyen, ayetlerin manasından anlamayan, büyüklenen kişileri cahil olarak niteler:

Âlimmen dep kitab okur ma'na okmas
Köp ayetning ma'nasını hergiz bilmes
Tekebbürmen menlikni dini tutmas
Âlim ermes cahil turur dostlarım a (83/5)

Cahilin, namazın kıymetini bilemeyeceğini belirten Yesevî (*Câhil kişi namaz kadrin kaçan bilür*(104/11), cahilliği sadece bilgisizlik olarak değil, hakikati kabule kapalı, yanlışıda ısrarlı inatçılık olarak düşünür. Cahillerden uzak durulmasını, onlara sır verilmemesini ister:

Nâdânlarga sır ma'nânı aytip bolmaz
Dür gevherni mührege satıp bolmaz...(128/3)

Cahillerden pek ümitli olmayan (*Vay uşandağ nâdânlardın ümit kılmang*) (88/6)Yesevî, onların pek nasihat de dinlemeyeceğini, gönüllerinin kapkara olduğunu, hatalarını fark etmeyen, Allah'ı inkâr eden, edepsiz, hayasız ve pîrsiz olduklarını düşünür:

Meni hikmetlerim nâdân işitmes
Dili köngli kara pendimni almas
Hatâdın bî-haber Allâhga münkir
Edebsiz bî-edeb dünyâda bî-pîr (Münâcât/24,25)

Cahillerden güzel bir söz işitmediğini(*Nâdânlardın işitmedim bir yahşi söz*) (14/9) yazan Yesevî, onlarla yakınlıktan bağrının yandığını

Eyâ dostlar nâdân birle ülfet bolup

Bağrım küyüp candın toyup öldüm mena(14/1)

mısralarıyla yazdıktan sonra, cahil ile geçen ömrünün ateş olduğunu, onlarla cehenneme doğru gitmemek gerektiğini belirtip, cahillerin yüzünü görmemek, onlardan uzak olmak için okuyucudan dua talebinde bulunur. Hasta olsalar hatırlarını sormayacağını, onlardan çok cefa gördüğünü söyler:

Duâ kılınğ nâdânlarını yüzün körmey

Hak Ta'âlâ refik bolsa bir dem turmay

Bîmar bolsa nâdânlarını halin sormay

Nâdânlardın yüz ming cefâ kördüm mena(14/3)

Aynı hikmette cahillerden kaçmak için yer altına girdiğini(6.bend) belirtip, onlardan bir yardım umulmayacağını, insan karanlıkta kalsa yolu göstermeyeceklerini, yalvarsa elini tutmayacaklarını söyleyip kanaatini dile getirir(8. bend). Sadece sözle ümmetlik iddia edip başkasının malını almak için hezeyan söyleyen ve haramı gözleyen cahillere sözünü ulaştırmak ister:

Tili birle ümmetmen dep yalğan sözler

Kişi malın almak için hezyan sözler

Helâlini munda taşlap haram közler

Nâdânlarğa bu sözlerni aygum kelür(49/6)

Yesevî belli bazı yanlışlara yoğun eleştiri getirmekle birlikte, dinin diğer pek çok emrini yapmayı nehy ettiği şeylere yönelenleri de tenkit etmiştir. İbadeti terk edenleri, günahına üzülmeyle keyf içinde aşksız yaşayanları, nefesine uyanları, ölümden ibret almayanları vs. yazıp uyarıya çalışmış, dostlarına böyle olmamaları gerektiğini hatırlatmıştır. Namaz ve oruç bilmeyenleri, Resulüllah'ın sünnetine yönelmeyenleri işaret ederek bunların günahlarının giderek arttığından yakınmıştır:

Fâsık fâcir hevâ kılıp yerni basmaz

Rûze namâz kılıp misvâk asmaz

Resûlullâh sünnetlerin közge ilmes

Günâhları kündin künge artar dostlar(86/9)

Peygambere gerçek ümmetlik yapmayanlara, gece gündüz hep işretle meşgul olanlara sitem eden Yesevî, kendisinin biraz da kötülüklerden kaçmak için yer altına girdiğini söylemiştir:

Bizler için canlar çekti ol Muhammed

Ümmet bolsang gam yemessen yalğan ümmet

Keçe kündüz hasıllarınğ ayş u işret

İşitip okup yerge kirdi Kul Hacı Ahmed (10/5)

Yine Allah'a yalvarmayan, geceleri kalkıp ağlamayan, söylediği doğru sözleri dinlemeyen, Hakk'a yönelmeyen, dünyadan gönlünü soğutmayan kişilere şaşırıldığını, onlara üzümlü ağladığını söylemiştir:

Senge cez Yaratkanga yalbarmading
Allah deban tünler turup ingrenmeding
Hakikatdın sözler aydım işitmeding
Ey bî-haber Hakk'a köngil yügürtmeding
Dünya haram andın köngil sovutmading
Nefsdin keçip Allah sarı tolganmading
Bu nefş için zâr u hayran boldum mena (11/17,18)

Ebedî mutluluk için (İlâhî) aşkı şart koşan Yesevî, bunu elde edemeyenleri büyük bir mahrumiyet içinde görür. Bu istikamette söylediği mısralardan birkaçı şöyledir:

Işksızlarını kördüm erse yolda kaldı(3/1)(Aşksızların yolda kaldığını gördüm.)

Işksızlarga dozah bâbın açar dostlar(20/9)(Cehennem aşksızlara kapısını açar.)

Muhabbetni şarabıdın tatmayanlar.../Hayvan erür belki andın beter dostlar(77/7)(Muhabbetin tadını tatmayanlar hayvandan aşağıdır.)

Işksız kişi behâyindin beter dostlar(82/9)(Aşk zevkini tatmayan hayvandan beterdir dostlar.)

Işksızlarını îmânı yok ey yârânlar/Duzah içre tınmay dâim küyer ermiş(108/1) (Aşk olmayanın imanı yoktur, daima cehennemde yanar.)

Işksız âdem vallah yolda kalır ermiş (115/12)(Aşk olmayan yolda kalır.)

Işksızlarını kördüm dostlar hayrân yürür/Mü'minmen dep imanları veyran yürür (123/7)(Dostlar, aşksızları gördüm şaşkın yürürler, müminim deseler de imanları viran olur.)

Kul hâce Ahmed zâhid bolma âşık bolgul(123/14)(Ey Ahmed sen âşık ol, zahid olma.)

Yesevî bununla beraber, aşk sırrının herkese de söylenmemesi gerektiğini, rüzgârlı yerde çiranın yanmayacağı gibi güzel bir örnekle belirtir:

Işk sırrını her nâmerdge aytıp bolmas

Neçe yaksang bâdlık yerde çerâğ yanmas(61/2)

3)Devirden, İnsanların Hallerinden Şikâyet

Yesevî, yaşadığı dönemde çevresinde gördüğü olumsuzlukları sayarken biraz genelleştirerek söylemiş, insanların dinî yönden günah ve hatalarına işaret etmiştir. Bazan yanlışın yapılmasını, bazan da doğru olanın yapılmamasını eleştirmiştir. Meselâ bir hikmetinde halktan sevgi ve şefkatin gittiğini, edep ve hayanın kaybolduğunu, müslümanların birbirini katlettiğini, haksızların tarafında olduğunu, müridin şeyhine yüzünün kalmadığını; halkta cömertliğin, idarecilerde adaletin, dervişlerin duasında icabetin yok olduğunu, dolayısıyla âhir zamanın geldiğini yazmıştır:

Evlîyâlar aytgan va'de keldi bolgay

Kıyâmetni küni yavuk boldı dostlar

Âkıl kullar bolganını bildi bolgay

Halk u eldin mehr şefkat ketti dostlar

*Ulug kiçig yârânlardın edeb ketti
Kız u za'îf civanlardın hayâ ketti
“el-hayâ'ü mine'l-îmân” dep resûl aytdı
Hayâsız kavm acâyibler boldı dostlar
Müsülmân müsülmânı kıldı kâtil
Nâhak tutup hak işlerin kıldı bâtil
Mürîd pîrge kılmaydılar yüz ü hâtır
Aceb şumluğ zamâneler boldı dostlar
Ehl-i dünyâ halkımızda sehâvet yok
Pâdşahlarda vezirlerde adalet yok
Dervişlarning du'âsıda icâbet yok
Türlük belâ halk üstide yagdı dostlar(89/1,2,3,4)*

Yesevî'nin tespitine göre, âhir zamana gelindiğinden alimler zalimleşmiş, hoş geldin deyciler(dalkavuklar) âlim sayılır olmuş, bunlar da gerçek dervişlere düşman olmuştur:

*Âhir zaman âlimleri zalim boldı
Hoş âmedini aytguvçılar âlim boldı
Haknı aytkan dervişlerge ganim boldı
Aceb şumluğ zamaneler boldı dostlar(89/5)*

Yesevî, birçok manzumesinde tespit ve tenkitlerini tekrarlar, insanların olumsuz hallerini tasvir eder. Yine başka bir hikmetinde ahir zamana geldiğini ve insanlarda aklın gittiğini, insanların birbirini harap ettiğini, dünya için dinini sattığını söyleyerek şikâyetini ortaya koyar ve akıllıları bu sözlerle uyarmak ister:

*Zamâne âhir bolsa akıl ketgey
Âdemoğlu birbirini tutup yegey
Dünya üçün İman İslâm dinin satgay
Âkillerge bu sözlerni aygum kelür(49/6)*

Divan'da kibirlilik ve benlik davası gütmek kötülenmiş, bu gibi nefsanî hareketlerin kişiyi cehenneme düşüreceği söylenmiştir:

Men menlikni cezasını bergey tamug/Tekebbürni duzah içre hâli düşvâr (91/2)

Yine, insanların nefislerinden dolayı tarikate girmediklerini, fedakârlık yapmadıklarını, nefislerini yenerek teslimiyet göstermediklerini belirtip, dostlarına, siz böyle olmayın diye tavsiyede bulunmuştur:

*Menlik birle tarikatga kirmediler
Cândın keçmey yolga kadem koymadılar
Nefs öltürmey teslim fenâ bolmadılar
Ham tama'lık birle yolga kirmeng dostlar(81/3)*

Yesevî uzunca bir hikmetinde “âhir zaman ümmetleri” diye nitelediği insanlarda tespit ettiği hataları sıralar. Onlar evlerini süsleyip hevalarına uyarlar, maddî güçlerine güvenip dik

dik yürürler. Dünyanın faniliğini unuttur, ölenlerden ibret almazlar; iyi yoldan sapıp kötülüğe meyl eder, şeytanın eteğine sarılıp sabah akşam onunla görüşürler:

*Âhir zaman ümmetleri nakş kılur üyelerin
Nefs hevâga kıvanıp bozar her dem huyların
Şan u şevketler birle ber-pâ kılur boyların
Âhir zaman ümmetleri dünyâ fâni bilmesler
Ketkenlerni körüben andın ibret almaslar
Erenlerni kılğanın körüp közge ilmesler
Yahşı yollardın azıp yaman yolga avuşkan
Şeytân laîn pîrim dep dâmenige yapuşkan
Azazilni pîrim dep erte ahşam körüşken
Arslan Babam sözlerin işitingiz teberrük (18/15,16,17)*

Böylelerinin can verirken imanlarını da kurtaramayacaklarını söyleyen Yesevî, tevbe etseler de kabul edilmeyeceğini, Allah dese de hocası elinden tutmayacağını belirtip, bunların dünyada iken Arslan Baba'nın sözlerini dinlemeleri gerektiğini her bendde tavsiye eder:

*Tevbe kılsa tevbesin Mevlâm kabûl kılmagey
Allah dese Hâcesi kolın tutup almagey
Cürm ü isyân girihin pirge barıp geçmegey
Arslan babam sözlerin işitingiz teberrük (18/20)*

Yesevî, erenlerin söylediği hikmetli sözleri duyup da ağlamayanları, ayet ve hadisleri anlamayanları mümin olmamakla nitelemiş; bu rivayeti de arşın üstünde gördüğünü belirtmiştir:

*Mü'min ermes hikmet eştip yığlamaydur
Erenlerni aytkan sözün tınglamaydur
Ayet hadis güya Kur'an anılamaydur
Bul rivâyet arş üstide kördüm menâ (3/9)*

Dünya malını biriktirip yolunu kaybedenlerin, ömrünü küfür içinde geçirenlerin, kılavuzsuz dolaşanların muhabbetin kıymetini bilemeyeceklerini yazmıştır:

*Dünya malın yığıp yolnu yitürgenler
Eşsiz ömrin küfr içinde keçürgenler
Kılavuzsuz biyabanda yürügenler
Muhabbetni kadrini kaçan bilür (136/4)*

Çok kişinin nefesine uyararak “hayvan gibi” yeyip içtiğini, utanmadan oruç ve zekât ibadetini terk ettiğini de ilâve etmiştir:

*Köp kişiler da'va kılur nefis közetip
Yeb içib hayvan kebi tünler yatıp
Roze tutmas zekât bermes hem uyatıp*

Hak Ta'âlâ kadrini kaçan bilir (136/5)

Yesevî, bir derviş edasıyla zaman zaman nefsinden de şikâyetçi olmuş, tam olarak kemale eremediğini belirtip kendini kınamıştır. Bir hikmetinde nefsinin ateş olup yolunu kestiğini, yüz bin türlü yemek istediğini, kendisini her yere sürüklediğini ve himmet ile nefsini yakalamak istediğini yazmıştır:

Nefsim meni ot tek yanıp yolım urdı

Yüz ming türlüük taam tileb dükan kurdı

Ağzın açıb her eşikge meni sürdi

Himmet berseng it nefsimni uşlasam men (51/6)

Sonuç

Ahmed Yesevî, kendi dönemi içinde yaygın olan dinî kabullere uygun olarak hayata ve insanlara şeriat ve tasavvuf penceresinden bakmış, gördüğü yanlışları tespit ederek sözlerine konu etmiştir. Hataları dile getirirken “şu şu fiilleri yapanlar” diye tarif etmiş, çoğu kez bundan doğacak manevî sonuçları da yazmış; ahirette karşılaşacakları muhtemel cezalara da atıfta bulunmuştur. Onun yanlış görüp tenkit ettiği hususlar genellikle Hakk’a aşk ile bağlanmamak (âşık olmamak); dünyaya (fazla) rağbet edip ibadetleri ihmal etmek; günahlara dalıp ahireti unutmak ve riyakârlık olarak özetlenebilir. Eserinde böyle düşünce ve fiilleri tenkit ettiği gibi, yanlış gördüğü bu fiillerin sahiplerini de eleştirir, uyarır, onlara öğüt verir. Yesevî, gördükleri gibi olmayan âlim ve dervişlere, kendilerini tarikat ehli âbid ve zâhid gibi gösterip şeriata uymayanlara, yanlış fetva veren kadınlara, zekât vermeyen zenginlere, ibadetsiz cahillere vs. çok işaret etmiştir. Yesevî, kişileri ve hadiseleri tarikat ehli derviş kimliğiyle değerlendirmekle birlikte, şer’î ölçüleri çok önemsemiş, Rasûlullâh’ın sünnetine uyulması gerektiğini hatırlatmıştır. Hikmetlerinde hep takvalı yaşayışı tavsiye etmiş; ihlâssız raks ve sema yapılmamasını, gösteriş için elde tesbih taşınmamasını istemiştir.

Yesevî’nin saydığı yanlışların o günkü toplumda ne kadar bulunduğu, insanların onun dediği kadar hata ve yanlışlara düşüp düşmediği bizim için meçhuldür. Belki de o, belirttiği yanlışların dediği miktarda olmadığını bildiği halde, insanları sakındırmak için öyle söylemiştir. Tenkit edilen hususlar gerçekten toplumda o derecede değilse, en azından, onun dinî anlayışına göre yanlış olan şeylerdir. Buna göre Yesevî, işlenmesi muhtemel yanlışlara işaret etmiş ya da yaygınlaşip çoğalmasının önüne geçmeyi hedeflemiş olmalıdır. Yesevî’nin hikmetli Divan’ı, sonraki asırlarda Anadolu’da örnekleri çokça görüleceği gibi, söz ve şiir üzerinden insanlara “doğru ve güzel” olanı aktaran edebî metinlerin ilkidir. Yesevî, 13. asırda aynı işlevi Batı Türkçesi ile ifa eden Yunus Emre’nin öncüsü olarak hakîm, ârif ve rehber insandır. O, Türk edebiyatının ilk mutasavvıfı olarak halkı uyarma, onları doğruya, İlâhî aşka çağırma görevini ifa etmiş bir din büyüğüdür.

Kaynakça

Bice, Hayati (1993).“Hoca Ahmed Yesevi Divan-ı Hikmet”, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Eraslan, Kemal (1989).“Ahmed Yesevî”, *DİA*, C. 2, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Tosun, Necdet (2017). “Hoca Ahmed Yesevî”*Dîvân-ı Hikmet*, Ankara: Hoca Ahmet Yesevî Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Yayını.

Köprülü, Fuat (1981). “Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar”, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları